

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA FONETIK VA FONOLOGIK MUAMMOLAR

Abdullayeva Mubina Ozodjon qizi
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilshunoslikning tovush tizimini o'rganuvchi ikki asosiy sohasi – fonetika va fonologiyaning predmeti, vazifalari va o'zaro munosabati yoritilgan. Mazkur maqolada nutq tovushlarining hosil bo'lishi (artikulyatsiya), akustik xususiyatlari va ularning tilda ma'no farqlash vazifasini bajarishi masalalari qiyosiy tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: fonetika, fonologiya, fonema, allofon, nutq a'zolari, akustika, distinktiv belgilar, til tizimi.

Til insoniyat taraqqiyotining eng muhim vositalaridan biri bo'lib, u orqali inson o'z fikrini, hissiyotlarini va ijtimoiy tajribasini ifodalaydi. Tilning ichki tuzilishini o'rganishda uning eng kichik birligi – nutq tovushlari alohida ahamiyat kasb etadi. Nutq tovushlari nafaqat fizik hodisa sifatida, balki ma'no ifodalovchi vosita sifatida ham muhimdir. Shu bois tilshunoslikda tovushlar ikki asosiy yo'nalishda – fonetika va fonologiya doirasida tadqiq etiladi.

Mazkur maqolaning maqsadi fonetika va fonologiyaning nazariy chegaralarini aniqlash, ularning o'zaro munosabatini yoritish hamda zamonaviy tilshunoslikdagi o'rnini ko'rsatishdan iborat.

Fonetika nutq tovushlarining fizik, fiziologik va akustik xususiyatlarini o'rganuvchi tilshunoslik sohasi hisoblanadi. Ushbu yo'nalish tovushlarning qanday hosil bo'lishi, qanday tarqalishi va qanday qabul qilinishini kompleks tarzda tahlil qiladi.

Fonetika odatda uch asosiy yo'nalishga bo'linadi:

Artikulyatsion fonetika – tovushlarning nutq apparati (til, lab, tanglay, ovoz paychalari, o'pka) yordamida hosil bo'lishini o'rganadi;

Akustik fonetika – tovushlarning fizik xususiyatlarini (chastota, intensivlik, davomiylik, tembr) tadqiq etadi;

Perseptiv fonetika – tovushlarning inson eshitish tizimi tomonidan qabul qilinishini o'rganadi.

Fonetika nutqda real mavjud bo'lgan tovush variantlarini, ya'ni allofonlarni o'rganadi. Masalan, bir xil fonema turli fonetik sharoitlarda turlicha talaffuz qilinishi mumkin. Bu esa nutqning individual va kontekstual xususiyatlari bilan bog'liqdir.

Shunday qilib, fonetika tilning moddiy asosini tashkil etib, nutq jarayonining fizik mexanizmlarini ochib beradi.

Fonologiya esa tovushlarning til tizimidagi funksional rolini o'rganadi. Uning asosiy e'tibori tovushlarning ma'no farqlashdagi ishtirokiga qaratiladi.

Fonologiyaning markaziy tushunchasi – fonema bo'lib, u tilning eng kichik ma'no farqlovchi birligi hisoblanadi. Fonema nutqda turli allofonlar orqali ifodalanadi, biroq bu variantlar ma'no o'zgarishiga olib kelmaydi.

Fonologiya quyidagi masalalarni o'rganadi: fonemalar tizimi va ularning tasnifi; fonemalar o'rtasidagi oppozitsiyalar; paradigmatic va sintagmatik munosabatlar; fonologik qoidalar va modellashuv.

Masalan, “tal” va “dal” soʻzlari oʻrtasidagi farq /t/ va /d/ fonemalari oppozitsiyasi orqali yuzaga keladi. Bu esa fonologiyaning asosiy vazifasi – maʼno farqlash mexanizmini ochib berishini koʻrsatadi.

Fonetika va fonologiyaning asosiy farqlarini quyidagi jadvalda ham koʻrish mumkin

Jihat	Fonetika	Fonologiya
Obyekt	Tovushning fizik-fiziologik xususiyatlari	Tovushning til tizimidagi funksiyasi
Birlik	Konkret nutq tovushi (variant, allofon)	Fonema (invariant, umumiylik)
Yondashuv	Moddiy, xususiylik, konkret holatlar	Funksional, abstrakt, tizimli
Savol	“Tovush qanday hosil boʻladi va eshitiladi?”	“Bu tovush maʼnoni qanday farqlaydi?”
Misol	“t” tovushining portlovchi, til oldi, ovozsizligi	“t” va “d” fonemalari (tal — dal) maʼno farqlaydi

Fonetika va fonologiya oʻzaro chambarchas bogʻliq boʻlib, bir-birini toʻldiradi. Fonetika tovushlarning moddiy asosini bersa, fonologiya ushbu materialni tizimli va funksional jihatdan izohlaydi.

Ularning asosiy farqlari quyidagicha umumlashtiriladi: fonetika konkret va moddiy hodisalarni oʻrganadi, fonologiya esa abstrakt tizimni tahlil qiladi; fonetika nutq darajasida faol boʻlsa, fonologiya til tizimi darajasida amal qiladi; fonetika universal xususiyatga ega, fonologiya esa milliy-spetsifik xarakter kasb etadi.

Masalan, ingliz tilida unli tovushlarning choʻziqligi fonologik ahamiyatga ega boʻlsa (ship – sheep), oʻzbek tilida bunday farqlash koʻpincha mavjud emas. Bu esa fonologiyaning har bir tilga xosligini koʻrsatadi.

Bugungi kunda fonetika va fonologiya nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham katta ahamiyatga ega. Ular quyidagi sohalarda keng qoʻllanilmoqda: Til oʻqitish metodikasi: toʻgʻri talaffuz va fonetik koʻnikmalarni shakllantirishda; Kompyuter lingvistikasi: nutqni avtomatik aniqlash (speech recognition) va sintez qilish tizimlarida; Dialektologiya: shevalarning fonetik va fonologik xususiyatlarini oʻrganishda; Psixolingvistika: nutqni idrok etish va qayta ishlash jarayonlarini tadqiq etishda; Logopediya: nutq nuqsonlarini aniqlash va tuzatishda.

Ayniqsa, zamonaviy texnologiyalar yordamida spektrogramma, akustik tahlil va sunʼiy intellekt asosidagi modellar fonetik tadqiqotlarni yangi bosqichga olib chiqmoqda.

Fonetika va fonologiya tilshunoslikning oʻzaro bogʻliq, ammo mustaqil yoʻnalishlari hisoblanadi. Fonetika nutq tovushlarining moddiy tomonini oʻrgansa, fonologiya ularning til tizimidagi funksional rolini tahlil qiladi. Ushbu ikki sohaning integratsiyasi tilni chuqur va kompleks oʻrganish imkonini beradi.

Zamonaviy tilshunoslikda fonetika va fonologiyaning ahamiyati tobora ortib bormoqda. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar, sunʼiy intellekt va tilni avtomatik qayta ishlash tizimlari rivoji ushbu sohalarning amaliy qiymatini yanada oshirmoqda.

Shu bois fonetika va fonologiyani kompleks, tizimli va innovatsion yondashuv asosida oʻrganish bugungi kun tilshunosligining dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, fonetika va fonologiya bir-birini toʻldiruvchi sohalardir. Fonetikasiz fonologiya moddiy asosga ega boʻlmaydi, fonologiyasiz esa fonetika shunchaki biologik-fizik jarayon boʻlib qoladi.

Oliy ta'lim muassasalarida "Fonetika" kursini o'qitishda zamonaviy laboratoriya uskunalaridan (spektrogrammalar) ko'proq foydalanish.

O'zbek tili shevalarining fonologik xaritasini qayta ko'rib chiqish va fonema variantlarining me'yorlashish jarayonini tadqiq etish.

Kompyuter lingvistikasi uchun nutqni aniqlash (Speech Recognition) texnologiyalarida fonologik modellarni takomillashtirish.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirtojiyev M. O'zbek tili fonetikasi. – Toshkent: Fan, 2013. (Mavzu bo'yicha eng mukammal darsliklardan biri).
2. Abduazizov A. O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. – Toshkent: Sharq, 1992. (Fonologiya nazariyasi bo'yicha fundamental asar).
3. Iriskulov M. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2009. (Fonetika va fonologiya farqini tushuntirish uchun qulay manba).
4. Jones D. The Pronunciation of English. – Cambridge University Press, 1956. (Akustik fonetika tahlillari uchun).